

пи активістів за майновими, віковими та світоглядними ознаками, здійснити психоаналіз цих індивідів у контексті традиційної селянської моралі і тих змін у культурно-духовному середовищі села, що відбулися упродовж 20-х – початку 30-х рр. У зв'язку з цим постає важливе завдання перед краєзнавцями, оскільки саме у контексті історії кожного конкретного села можна простежити біографію сільського «активіста» та мотиви його поведінки. Такі досліді сприятимуть відтворенню «живої» історії України ХХ ст., з'ясуванню ролі жорстоких елементів у повсякденному житті та суспільно-політичних процесах.

Титова Н.В.

Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії»

З огляду на етнічну строкатість підрадянського Поділля, серед мешканців якого, поряд з титульною нацією — українцями, поважну частку становила й польська людність, особливий інтерес викликають особливості перебігу репресивних акцій влади щодо українського й польського населення цього стратегічно важливого, прикордонного з тогочасною II Річчюпосполитою регіону УСРР. З'ясуванню цих особливостей, спільного й відмінного у долі українського й польського населення Поділля у контексті тоталітарних репресій 1930-х років й присвячена наша стаття.

Започатковані 1929 р. масштабною фальсифікацією у «справі» так званої «Спілки визволення України»¹, масштабні й перманентні політичні репресії російського комуністичного режиму проти титульної нації підрадянської України та її інтелектуальної еліти тривали до кінця 1930-х років. Симптоматично, що владна відмова від задекларованої 1923 р. політики «українізації» та загалом «коренізації» синхронізується на початку 1930-х років з Голодомором в УСРР 1932–1933 р. й «виявленням» ГПУ,

¹ Див., напр.: *Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти* / Публ. В. І. Пристайка і Ю. І. Шаповала. – К., 1995. – 448 с.

мовляв, багаторівневої й розгалуженої так званої «Української військової організації» (УВО)².

14 грудня 1932 р. з'явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області», що у ній зокрема наголошувалося, що «замість правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам [...] створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій». ЦК КП(б)У і РНК УСРР «пропонувався» «звернути увагу на правильне проведення українізації»³. Згадка в ухвалі про «*легальне прикриття контрреволюційних осередків і організацій*» давала універсальне зняряддя сталінській таємній поліції, що ним вона послуговувалася у найближчі роки при фабрикації численних «справ» українських, польських, німецьких, чеських та інших «контрреволюційних організацій», які в якості такого «прикриття» використовували, мовляв, будь-що — від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У⁴.

² Докладніше див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 104–130, 288–298; *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації» // *Історія України: Мало-відомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 355–487; та ін.

³ *Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів* / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник) та ін. – К., 1990. – С. 292, 293.

⁴ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // *Історіографічні дослідження в Україні* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: *У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983)*. – Ч. 1. – С. 283.

15 грудня 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів РНК, край- та облвиконкомів з вимогою терміново припинити «українізацію» у районах РРФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживало українське населення. Синхронно зупинилася «українізація» й в охопленій голодом УСРР. Самогубство 7 липня 1933 р. М. Скрипника — лідера «українізаційної» політики, який опікувався також національно-культурним будівництвом етнічних меншин України⁵, — рельєфно відокремлює «великий перелом» у національній політиці сталінського режиму. У цьому ж 1933 р. відбуваються кардинальні зміни й у політиці більшовицької адміністрації щодо польської людності України.

У меморандумі Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих».

За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи приховувалися реальні труднощі, з якими стикалася влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УСРР. Так, наприклад, розглянувши 13 жовтня 1933 р. стан справ з «роботою серед польських трудящих мас», Оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши у місячний термін «розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України». Відділам ЦК КП(б)У доручалося «зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та

⁵ Див., напр: *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України: Доповідь на першій Всеукр. конф. культ.-освіт. робітників нацменшостей 20 трав. 1931 р. // *Більшовик України.* – 1931. – № 12. – С. 13–36; № 13/14. – С. 23–39.

ін.)» та «на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомах»⁶. Отже, увімкнули «зелене світло» кадровому перетрушуванню польських працівників. Назовні це подавалося, як піклування про «зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України», необхідність викриття окремих «контрреволюційних» та «антирадянських» елементів⁷.

Отже, відповідаючи на замовлення кремлівського керівництва й на тлі драматичних подій Голодомору 1932–1933 рр., ГПУ–НКВД сфабрикували справу так званої «Польської Організації Військової» («ПОВ»), запозичивши назву у реальної організації часів Першої світової війни, що припинила свою діяльність у 1921–1922 рр.⁸ Мозаїчна картина «митців» з НКВД мала окремі реальні фрагменти. Решта ж — створення і діяльність «ПОВ» після польсько-більшовицької війни 1920 р. на терені СРСР, насамперед в Україні, мета й плани так званих «пеовяків»/«повяків» — було вигадкою. Але для польського населення УСРР ця «віртуальна реальність» обернулася цілком реальною жахливою дійсністю. Обвинувачення у приналежності до «Польської Організації Військової» відтоді й до кінця 1930-х років стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності СРСР/УСРР⁹.

На підставі виявлених сучасним українським дослідником проф. О. С. Рубльовим матеріалів, він висловив обґрунтоване

⁶ ЦДАГО України. – Ф 1, оп. 7, спр. 301. – Арк. 3.

⁷ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії». – С. 284.

⁸ Докладніше див.: Józewski H. Zamiast pamiętnika // *Zeszyty historyczne* (Paryż). – 1982. – Z. 59. – S. 3–44 (Cz. II. – K. N. III [POW]); Nałęcz T. Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – 257 s. З новітньої польської літератури див., напр.: Peplowski A. Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919–1920) // *Przegląd Wschodni*. – T. V, z. 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 299–335; *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. I: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2004. – T. IV. – 231 s.: il. (у томі вміщено документально-мемуарні матеріали, які стосуються, так би мовити, автентичної «ПОВ»).

⁹ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії». – С. 285.

припущення, що винайденню/відновленню саме такої форми обвинувачення у «контрреволюційних злочинах» як приналежність до «ПОВ» несамохіть посприяла ветеранська громадськість й преса II Речіпосполитої з її акцентованою, хоча й зрозумілою, увагою до ювілейних урочистостей 1932–1933 рр. з нагоди пам'ятних дат в історії військових формацій (легіонів, «ПОВ») відроджуваної в роки Першої світової війни Польської держави. Невеликі хронікальні замітки й ширші статті, численні спогади та інтерв'ю на цю тему (в тому числі й Ю. Пілсудського) займали почесне місце на шпальтах тодішньої польської преси¹⁰.

Але на початку 1930-х років, за браком у підрадянській Україні реальних членів «ПОВ», ГПУ УСРР використовувало вигадану приналежність до неї як зручну формулу обвинувачення.

За оцінкою московських дослідників Ф. Фірсова, І. Язборовської й В. Хаустова (д-ра іст. наук, професора Академії ФСБ Російської Федерації) та спостереженнями їхнього тернопільського колеги проф. Г. Стронського, генеза енкаведистської провокації у «справі» «ПОВ» сягає 1929 р., коли в атмосфері суперечок й розламів при політбюро ЦК Компартії Польщі (КПП) була покликана до життя Комісія у справах безпеки для захисту партії від «інфільтрації ворожих елементів» з табору «пілсудчиків». Секретарем комісії став Віктор Житловський (псевдонім Альберт), політемігрант з СРСР, з 1926 р. співробітник ОГПУ. Саме остання обставина й спричинила, на думку дослідників, проголошення В. Житловським існування у керівництві КПП замаскованої мережі «ПОВ»¹¹. Приналежність до «ПОВ» спершу інкримінувалася окремим членам керівництва КПП дрібноміщанського походження. У липні–вересні 1933 р. у Москві й

¹⁰ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії». – С. 285.

¹¹ Firsow F., Jazborowska I. Międzynarodówka Komunistyczna a Komunistyczna Partia Polski // Tragedia Komunistycznej Partii Polski / Red. J. Maciszewski. – Warszawa, 1989. – S. 47–49; Хаустов В.Н. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан / Сер. «Исторические сборники “Мемориала”». Вып. 1». – М., 1997. – С. 10–21; Stronski H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa, 1998. – S. 210.

в УСРР розпочалися перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в «агентурно-провокаторській роботі» на користь «ПОВ»¹².

Очевидно, що з точки зору «зручності» використання в «оперативно-чекістській роботі», лаконічна назва «ПОВ» мала значні переваги й, крім того, лунала як постріл. Відтак стандартне обвинувачення у приналежності до «Польської Організації Військової» стає ледь не єдиним річищем, по якому спрямовуються репресії тоталітарного режиму проти польської людності УСРР¹³.

Отже, у 1933–1934 рр. за причетність до «ПОВ» на Правобережній Україні лише Київським обласним управлінням ГПУ УСРР було заарештовано 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені, а решта — 44 — звільнені за недоведеністю складу злочину (що, зрозуміло, не давало гарантій від репресій в подальшому). За іншими даними, до травня 1937 р. органами Управління державної безпеки НКВД УРСР у «справі» «ПОВ» було ув'язнено 225 осіб (не рахуючи одинаків), з яких двох стратили, а 211 дістали різні терміни таборів та заслання. Втім, на наш погляд, ці дані істотно применшені й не відбивають, очевидно, повної картини репресивних дій у «справі» «Польської Військової Організації». Так, лише по «справі» так званої Подільської філії «ПОВ» 1933–1934 рр. загалом «проходило» понад 500 осіб, які були запідозрені у приналежності до організації чи заарештовані¹⁴.

8 липня 1933 р. керівник ГПУ УСРР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОГПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки його відомства щодо викриття в Україні «Польської Військової Організації»: «Нами

¹² *Firsow F., Jazborowska I.* Międzynarodówka... – S. 49.

¹³ *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки) // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., К., 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. – С. 210.*

¹⁴ Там само. – С. 210–211.

раскрыта и ликвидируется «Польская Военная Организация» [...], проводившая широкую шпионскую и контрреволюционную националистическую работу на Украине [...]. Созданная в свое время ПИЛСУДСКИМ [...] — «ПОВ» за последние годы развила большую активность в своей работе. Нами пока арестовано 22 участника организации [...]. По их показаниям, работой «ПОВ» руководит центр, который находился раньше в Киеве, затем в Минске, а сейчас в Москве.

Центр имеет сектора: *Сектор «А»* — ведет националистическую и религиозную пропаганду, вредительскую и разложенческую работу в культурных учреждениях, связанных с польским населением, а также широкую вербовку в организацию.

Сектор «В» — занимался организацией политического, экономического и военного шпионажа, в особенности в пограничных районах.

Сектор «С» — прямого действия, в задачу которого входит организация диверсий, порча связи и транспорта и создание в пограничной полосе массовых эмиграционных настроений, с целью поддержания там напряженного состояния».

Далі повідомлялося, що при центрі «ПОВ», мовляв, діють «технічний відділ», що відповідає за зв'язок з польськими консульствами та Генштабом II Речіпосполитої, переправи на кордоні, фінансування тощо; «Бюро інформації», що забезпечує контроль і спостереження за нелегальною «Українською Військовою Організацією» та постачає за кордон відомості про ситуацію в УСРР та настрої компартій Польщі й Західної України та ін.

Балицький інформував Москву, що вже «викрито» осередки «ПОВ» у Бердичеві, Білій Церкві, Житомирі, Мархлевському районі, Шепетівці, а також на Поділлі — Проскуріві, Кам'янці-Подільському та інших подільських містах і містечках...¹⁵.

Схема «підривної діяльності» «ПОВ», за «оперативно-чекістською» версією, була приблизно такою. Для обґрунтування непорушності тогочасних кордонів Польщі, доведення історич-

¹⁵ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії». — С. 288.

них прав на українські землі (йшлося про дорозборові кордони Речі Посполитої 1772 р.) та створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти СРСР й діяти у тилу РСЧА, — «ПОВ», мовляв, розгорнула через свої осередки активну роботу щодо колонізації українського населення, штучного завищення кількості поляків в УСРР, необґрунтованого створення польських адміністративних і культурно-освітніх інституцій, керівництво якими захоплювали члени «ПОВ». Стверджувалося, що найвизначніші «пеовяки» «пролазили з шкідницькою метою» до КП(б)У, опановуючи вирішальними ділянками «польської партійної й радянської роботи».

Таким був стислий зміст «орієнтування» по «контрреволюційній польській роботі», що у середині 1930-х років спрямовувався Управлінням держбезпеки НКВД УСРР усім керівникам обласних управлінь, округових відділів НКВД, начальникам особливих відділів військових корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВД. Відтак, по отриманні цих матеріалів, кожний керівник відповідного підрозділу націлювався («орієнтувався») на посилені пошуки «пеовяків», а знайшовши (за відсутності таких — вигадавши) їх, мав збагатити й підкріпити надіслану згори схему місцевим матеріалом. Відтак упродовж 1930-х років у республіці сфабриковано декілька «справ» так званих «обласних центрів ПОВ», в тому числі й Вінницького (Подільського) крайового осередку підпільної «ПОВ».

«Теоретична» частина згаданого «орієнтування» як інтродукція включалася до обвинувальних висновків у «справах» абсолютної більшості осіб, заарештованих за причетність до «ПОВ» у 1933–1934 рр. (з незначними відмінностями).

Особливість акцій тоталітарного режиму проти польського населення України 1933 р. полягала, зокрема, у тому, що справа так званої «ПОВ» розгорталася паралельно й майже синхронно із справою «УВО» — «Української Військової Організації» (також сфабрикованою ГПУ УСРР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями — уродженцями Східної Галичини. Вони не лише володіли польською мовою (що само по собі вже було підозрілим в очах більшовицької

влади), а й листувалися зі своїми родичами у «буржуазно-поміщицькій» Польщі. Отже, крім «української націоналістичної роботи», їм закидалася й належність до «агентури польської розвідки». У слідчих матеріалах виникло й відповідне формулювання — «блок польської й української контрреволюції» в УСРР. «Ми знаємо, що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі «Польської військової організації» (ПОВ)»¹⁶, — проголошував на XII з'їзді КП(б)У голова ГПУ УСРР В. Балицький.

Формулювання щодо «блоку польської й української контрреволюції» у республіці було ґрунтовно опрацьоване вже у компартійно-чекістських документах середини й другої половини 1933 р., насамперед у службовому листуванні республіканського ГПУ й матеріалах листопадового об'єднаного пленуму ЦК–ЦКК КП(б)У 1933 р., який, як свідчать новітні дослідження вітчизняних істориків, значною мірою ґрунтувався на інформаційних повідомленнях (властиво — *дезінформація*) ГПУ, а відтак й притлумлено спрямовувався енкаведистським відомством УСРР та його московськими керівниками¹⁷.

Так, в адресованому голові ГПУ УСРР В. Балицькому у липні 1933 р. таємному меморандумі Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР за підписом його очільника М. К. Александровського щодо зовнішньополітичних орієнтацій «викритої» республіканськими енкаведистами «Української військової організації», між іншим, стверджувалося: «“ПОВ” на Україні широко використовувало для своєї організаційної роботи “Українську військову організацію”». У свою чергу, «УВО» свою військово-розвідувальну й повстанську роботу провадила у контакті з «ПОВ». Контактування йшло назагал по лініях: а) спільного перекидання й розміщення членів «УВО» і «ПОВ» на Україні; б) підготовки військових кадрів на Україні, українських й польських, для одночасного узгодженого виступу у момент повстання; в) широко розгалуженої військово-розвідувальної й

¹⁶ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. – [X.], 1934. – С. 120.

¹⁷ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція... – С. 401–426.

шпигунської роботи; г) організації зв'язку з закордоном та взаємодопомоги при зв'язку з закордоном» (виділення у тексті документа. — *Авт.*).

Увага листопадового об'єднаного пленуму ЦК–ЦКК КП(б)У 1933 р. зосереджувалася на підсумках та найближчих завданнях проведення національної політики в Україні.

Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора мала нейтральну назву — «Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні», але насправді йшлося про кардинальну ревізію цієї, й без того назагал декларативної і суперечливої політики. Та й почав свій виступ лідер українських комуністів іноземною: «Товарищи, подведение итогов хозяйственного и культурного строительства на Украине, с точки зрения проведения ленинской национальной политики, является сейчас крайне своевременным и настоятельно необходимым»¹⁸. Виголошення російською мовою промови про потребу усунення (ліквідацію помилок) «петлюрівської українізації» й заміну її «українізацією більшовицькою» було знаковою подією й маркувало рішучий розрив сталінського керівництва ВКП(б) з попередньою політикою «коренізації»¹⁹.

Один з розділів Косіорової промови мав гучну назву — «Українські націоналісти готують інтервенцію проти ССРСР» — й починався з «відкриття»: «З усіх контрреволюціонерів-націоналістів, які зараз викриті, переважна більшість до нас приїхала з-за кордону — з Праги, Галичини та інших місць. Це рештки тих розгромлених білогвардійських, націоналістичних контрреволюційних загонів і полків, що допомагали інтервентам — полякам, німцям, які з ганьбою були вигнані робітниками й селянами України, а з іншого боку — це галицькі націоналісти, які цілком продалися польським поміщикам, по суті справи спольщилися й були послані сюди для підготовки інтервенції зсередини».

Доповідач не уточнював власних закидів, чому, наприклад, «галицьким націоналістам» вигідніше було запродатися саме

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 422. — Арк. 40.

¹⁹ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція... — С. 404.

польським *поміщикам*, а не, скажімо, *великій польській буржуазії*. Очевидно, вважалося, що аудиторія мовчки «проковтне» будь-яку нісенітницю. У розвиток цієї ж тези С. Косіор стверджував: «Надсилання провокаторів, контрреволюціонерів з-за кордону практикувалося зчаста під виглядом еміграції в Україну членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), які нібито там переслідувалися»²⁰. С. Косіор доводив, що «контрреволюціонери», які перекидалися в УСРР з-за кордону, мали спільників у підсовєтській Україні — «досить значні групи націоналістів». Промовець стверджував як очевидну істину, що інфільтровані у владні структури УСРР націоналістичні елементи під виглядом більшовицької українізації намагалися здійснити на практиці «петлюризацию» державного апарату, розбудовувати «націоналістичну, буржуазну культуру» й одночасно готувати — «за вказівкою відомих польських і німецьких елементів повстання з метою полегшення воєнного походу іноземців проти Совєтської України».

Джерелом подібних «відкриттів» генерального секретаря ЦК КП(б)У були директивні настанови московського «більшовицького штабу» на чолі з Й. Сталіним та його таємної поліції — енкаведистсько-чекістського відомства, зокрема й «Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної “Української Військової Організації”» та інша аналогічна документація кримінально-фантазійної міфотворчості²¹.

Перерахувавши низку «шкідницьких» об'єднань, «виявлених» свого часу ГПУ, С. Косіор зауважив: «На початку цього року викрита була нова націоналістична контрреволюційна організація, на чолі якої стояли Максимович, Шумський, Біленький, Солодуб та інші, що діяла на гроші польських поміщиків і капіталістів й німецьких фашистів. Цією організацією з-за кордону керував знаменитий Коновалець, який, будучи за Петлюри начальником гарнізону Києва, уславився розстрілами сотень київських робітників». Зрозуміло, що малася на увазі «Українська військова організація» та її міфічна нелегальна мережа в УРСР.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 422. – Арк. 44 зв.

²¹ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція... – С. 405.

У щільному зв'язку з «українською контрреволюцією» згадувалася у промові С. Косіора й «польська контрреволюція», яка діяла на спілку з першою й координувала з нею власні дії. Так, наприклад, генеральний секретар ЦК КП(б)У інформував однопартиїців про арешт у серпні 1933 р. так званого «керівника» «Польської Військової Організації» в Україні й одночасно завідувача відділом агітації та пропаганди Чернігівського обкому КП(б)У Б. Скарбека: «Скарбек був не один. Його найближчими сподвижниками були люди з партквитками в кишені, що займали не менш солідне становище, на кшталт Політура та ін. У нас, на Україні, понад півмільйона поляків, причому місцями вони зібрані у досить компактні маси, і ось роботу серед польського населення ми, виявляється, довірили цим людям. Вони добирали й готували кадри викладачів для польських шкіл, вони добирали, розсаджували часто-густо і районну і сільську владу. Нічого й говорити, що всі ці антирадянські організації розгромлені тепер нами в основному»²².

Відтак, починаючи з 1933 р. хвилі репресій щодо польської нацменшини УСРР наростають.

Наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р. було сфабриковано «справу» Вінницького (Подільського) обласного центру «ПОВ», до якої було притягнуто 52 особи, переважно місцевих культурно-світніх працівників²³.

В «Обвинувальному висновку у справі «Польської військової організації» — «ПОВ» на Поділлі» (23 лютого 1934 р.), що

²² ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 422. – Арк. 45 зв.

²³ Див., напр.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 123–125; *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – S. 214–216; *Stroński H.* Wielka prowokacja NKWD: Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938 // *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza; Instytut Studiów Politycznych.* – Warszawa; Londyn, 1999. – S. 870–876; *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії». – № 294–299; *Stroński H.* O prowokacji w sprawie Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 30-ch XX w. // *Pamiętnik Kijowski.* – Kijów, 2004. – T. VII: *Polacy na Podolu /* Pod red. H. Strońskiego. – S. 431–433; та ін.

його сфабрикували вінницькі чекісти, стверджувалося: «Вінницьким облвідділом ГПУ УССР розкрита й ліквідована на території Поділля контрреволюційна організація, що йменувала себе Польською Військовою Організацією — «ПОВ», яка провадила активну повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату на Советській Україні й приєднання території нинішньої УССР до Польщі.

У перебігу слідства з'ясовано, що зазначена контрреволюційна організація являла собою філію ліквідованої органами ГПУ Польської Військової Організації, що провадила контрреволюційну діяльність на теренах СССР й зокрема на Советській Україні».

У тій же «історичній» преамбулі наголошувалося, що «ПОВ» на Поділлі створили «активні контрреволюційні кадри польського воєвничого націоналізму», які, мовляв, пройшли вишкіл збройної боротьби під час громадянської війни й «повстанської шпигунської діяльності», спрямованої проти більшовицького режиму: «Ці націоналістичні, контрреволюційні сили створенням нелегальної військової організації намагалися підготувати умови для повалення Соввлади»²⁴.

Слідчі-чекісти нібито виявили, що «ПОВ» на Поділлі охопила власною діяльністю 24 адміністративних райони, проникла до багатьох державних установ, зокрема й системи народної освіти, на промислові підприємства, у сільське господарство, де здійснювала саботаж й шкідництво, а також інфільтрувалася до лав РСЧА й насамперед її місцевих гарнізонів. У документі наголошувалося, що Поділля й Волинь — терени загарбницьких апетитів II Речіпосполитої — привертають до себе посилену увагу Генерального штабу Польщі. Відтак сюди перманентно спрямовувалися офіцери польської розвідки для створення й спрямування антибільшовицького підпілля й підготовки плацдарму для майбутньої збройної інтервенції проти «Країни Советів»²⁵.

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 78. – Арк. 2–3 (далі – ГДА СБ України).

²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 78. – Арк. 3, 5.

Серед найбільш потужних осередків викритої енкаведистами Подільської «ПОВ» згадувалися міста Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, с. Антоніни — 36, м. Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30 «пеовяків», Тиврівський район — 7, Славута — 7; тощо.

Скарга до «Головного прокурора СРСР із спецсправ тов. Когана», одного з засуджених — А. Григоровича²⁶ — дозволяє простежити, як фабрикувалася неіснуюча місцева організація «ПОВ», зазирнути до «технологічного цеху» слідства.

Заарештований 4 листопада 1933 р., він спочатку вперто відкидав висунуті проти нього обвинувачення, аргументовано доводив їх абсурдність. Тоді почався психологічний тиск на в'язня. Слідчий запропонував А. Григоровичу схему-конспект, за якою той мав розповідати про свою участь у Вінницькій «ПОВ». Підключили й тих заарештованих, які в уже співпрацювали зі слідством. Сусіди по камері миттєво подали товаришеві по недолі перелік Вінницького осередку організації й накреслили план, що, про кого і як слід писати у зізнаннях. Психологічна обробка тривала під акомпанемент нагадувань, що Григорович член партії, отже людина політично свідома, якій слід розуміти, що йдеться про допомогу у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це державна необхідність тощо.

²⁶ *Григорович Андрій Якович* – нар. 1878 р. у с. Труси, Станіславівського повіту (Східна Галичина). Колишній член РСДРП (меншовиків), член РКП(б) з 1918 р. На момент арешту працював інспектором у польських справах Вінницького обласного відділу народної освіти. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. За обвинувальним висновком, очолював Подільську організацію ПОВ, організував «повстанські і шпигунсько-розвідувальні кадри на Поділлі», провадив шпигунську діяльність на користь Польщі, яку постачав військово-розвідувальним матеріалом. Згадану заяву з відмовою від своїх зізнань написав 20 квітня 1934 р. на етапі – під час перебування у Лук'янівській в'язниці Києва. У слідчій справі відсутні матеріали додаткової перевірки скарги А. Григоровича, проте відомо, що постановою Судової трійки при НКВД УСРР від 13 жовтня 1935 р. вирок щодо нього було переглянуто й зменшено термін позбавлення волі – з п'яти до трьох років таборів.

Після того, як А. Григорович під тиском слідства врешті-решт дійшов висновку, що фабрикація справи обласної «ПОВ» є «політичною демонстрацією великої державної ваги» й згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в'язнями для узгодження показів. При цьому траплялися трагікомічні випадки. Так, суперечки виникли щодо часу утворення «осередку ПОВ» у Бердичеві. Тамтешній «провідник» стверджував, що ініціював це створення Григорович 1930 р. «Коли я почав заперечувати, — згадував останній, — що 1930 р. це ніяк не могло відбутися, почали торгуватися й зупинилися на 32 році». Інший підсудний — Яків Гольд²⁷ — «розвів таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати майже всіх поголовно». Як зазначав А. Григорович, «тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні поспіль. Коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: «Слухай, Гольд, нащо ти брешеш, адже ти член партії?» Він мені сказав: «Невже ти такий дурень, не зрозумієш, у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель (!) Польщі»...»²⁸

²⁷ *Гольд Яків Абрамович (1894–1937 ?)* – уродженець с. Вовчинець, передмістя Станіславова (Східна Галичина, нині – Івано-Франківськ), єврей. До 1913 р. навчався у Станіславівській учительській семінарії. З 1914 р. в австрійському війську – прапорщик 8-го ландверного (празького) стрілецького полку. 21 жовтня 1915 р. потрапив до російського полону, де перебував до кінця 1919 р. (Астрахань, Царево, Спаське, Хабаровка, Красная Речка, Ново-Николаєвськ, Красноярськ). З січня 1920 р. – доброволець німецького інтернаціонального полку, в охороні спецкорпусу ВЧК у Ярославлі. Восени 1920 р. на прохання Ф. Кона відкликаний у розпорядження ЦК ВКП(б) й скерований до ЦК КП(б)У для використання на «польській роботі». З січня 1924 р. – зав. Польбюро Вінницького губвідділу народної освіти; у серпні 1925 р. – липні 1926 р. – в апараті НКО УСРР (Харків). Згодом упродовж шести років працював у Проскуріві (інспектор культурно-освітніх установ Польбюро Проскурівського окрвідділу народної освіти, директор польської 7-річки). З липня 1932 р. – інспектор відділу праці Мархлевського райвиконкому Київської обл. Арештований у Мархлевську 18 листопада 1933 р. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УСРР засуджений до трьох років таборів. Реабілітований.

²⁸ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 37955-ФП, т. 2. – Арк. 86–98.

У такій атмосфері, якщо не дружньої, то принаймні силувано-творчої співпраці відбувалося слідство й фабрикувалася справа Вінницького (Подільського) центру «ПОВ» наприкінці 1933 р. — на початку 1934 р.

Історія зберегла прізвище особи, яка спрямовувала слідство у справі цієї міфічної організації, «утворювала» її осередки по містах і містечках Поділля, розсаджувала в'язнів по камерах так, щоб ті, хто не зізнався, були у товаристві осіб, які співпрацювали зі слідством. Та ж людина стежила за узгодженістю зізнань арештованих, турбувалася, щоб «пеовяки», які, за сценарієм, мали бути знайомі не один рік й здійснити спільно чимало «контрреволюційних акцій», врешті зустрілися й познайомилися (якщо не були до того часу знайомі) хоча б у кабінетах слідчих чи камерах ГПУ. Цим «режисером» був виконуючий обов'язки начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) Вінницького обласного ГПУ *Соломон Брук*²⁹.

Коли А. Григорович потрапив до кабінету керівника СПВ, то першими словами господаря були: «Якщо Ви заарештовані органами ГПУ, слід бути маленьким». Це треба було розуміти так: Ви не у себе на роботі, а в ГПУ, отже, слухайте і виконуйте, що скажуть.

«Заявляю, що ніколи не перебував в організації ПОВ й осіб, які належать до такої, не знаю. Я був найпідступнішим чином спровокований, — наголошував А. Григорович. — Я підписував неправду. Я давав свідчення прокурору невірно. Я визнаю себе винним у тому, що я, як член партії, не мав мужності побільшовицьки вдарити по всій цій брехні перед прокурором. Я

²⁹ *Брук Соломон Соломонович* (1896–1938) – уродженець м. Рудні, Смоленської обл., єврей. У 1933–1934 рр. – тво нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР, з лютого 1934 р. – нач. відділення СПВ ДПУ УСРР. Згодом – помічник нач. 4-го відділу УДБ НКВС УСРР. 11 липня 1937 р. заарештований та обвинувачений в участі у «троцькістській змові в органах НКВС». Визнав себе винним, але згодом відмовився від цих свідчень. 8 лютого 1938 р. рішенням Прокурора та НКВС СРСР засуджений до розстрілу (Див. про нього також: *Наше минуле: Журн. незалежної істор. думки за ред. С. Білокопя. – К., 1993. – № 1 (6). – С. 121–128*).

не вмів себе відстояти й довести не лише ГПУ, але й партії, що я не контрреволюціонер, і що я вважаю найбільшою своєю помилкою, припущеною мною на 56-у році мого життя».

Завершувалася апеляція словами: «Несамохіть питається, що за правосуддя, невже органи ГПУ повірили всій цій неправді, й зараз усі поголовно нарікають, що ця система — вигадка [...]. Працівники ГПУ поставилися до цього по-бюрократичному, суто формально, не розбираючи, хто винний, хто невинний [...]. Партія про це не знає, а треба, щоб партія знала. Такі методи роботи слідства дискредитують партію та органи ГПУ.

Я прошу Вас розібрати мою справу, повернути мене до лав робітничого класу, з якого я вийшов, надати мені можливість продовжувати працювати разом з усіма трудящими СРСР й вести остаточну класову боротьбу за побудову соціалізму. Я знемагаю у неволі вже шість місяців. Сил більше немає [...]

³⁰.

Лук'янівська в'язниця, в якій 20 квітня 1934 р. склав вищезгадану заяву А. Григорович, стала місцем зустрічі засуджених «пеовяків». Для багатьох із них саме тут настав момент істини, коли з'ясування подробиць кожної індивідуальної «справи» й мотивів подання неправдивих свідчень уможливило (принаймні частково) реконструкцію механізму фабрикації «справи» «Польської Військової Організації» в УСРР.

Так, Чеслав Снадський (до арешту 7 липня 1933 р. — заступник директора Польського педагогічного інституту у Києві) згадував 23 березня 1956 р.: «После окончания всего дела в 1934 г., когда нас всех перевели из внутренней тюрьмы ГПУ в Лукьяновскую тюрьму для отправки этапом, во время прогулки [...] я встретился с Политуром, а позже с Добжинским. Оба они до ареста были крупными партийными работниками [...], а после ареста по делу так называемой «ПОВ» они были главными творцами всех показаний по этому делу. Политура и Добжинского я спросил в упор, правда то, что они писали, что существовала контрреволюционная организация у нас среди коммунистов. Оба они твердо мне заявили, что все это ложь, выдумка и что все сфабриковано по заданиям следователей ГПУ.

³⁰ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 37955-ФП, т. 2. – Арк. 97.

Я их пристыдил, что как же они, старые коммунисты, не выстояли, сдались и стали писать чушь, погубив себя и многих молодых преданных коммунистов. Оба они мне ответили, что если бы они не дали этих показаний, их бы расстреляли, но что хуже всего, что искалечили бы на всю жизнь, а главное, что им тоже внушили, что это нужно для партии.

В Лукьяновской тюрьме я оказался в одной камере с Модзелевским, Кржижевским, Ильницким и другими [...]. Все они мне то же самое сказали, что Политур и Добжинский, что написали на себя и других лиц ложь»³¹.

У Лук'янівській в'язниці Ч. Снадський зустрів і групу привезених з Вінниці засуджених у «справі» Подільської філії «ПОВ», своїх знайомих — колишнього завідувача польбюро Вінницького окружкому КП(б)У — А. Григоровича (автора вищезгаданої заяви), викладача математики й завідувача польської школи у м. Вінниці Ришарда Пакульського: «Но еще больше было мое удивление, когда я узнал [...], что под нажимом и угрозами следователей они также понаписывали на себя всякой лжи, аналогичной нашей, и в том числе много всякой фальши понаписывали и на меня, сделав из меня чуть ли не вождя Винницкой областной контрреволюционной организации»³².

У своїй заяві до голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М. І. Єжова (sic!) з Карагандинського табору НКВД від 24 серпня 1935 р. та в свідченнях під час реабілітації 1956 р. Ч. Снадський докладно з'ясував, яким чином «слідство» змусило особисто його до неправдивих зізнань й, зокрема, якою була техніка їх написання: «Аби визначити вигадані завдання контрреволюційної організації, Борисов (слідчий. — *Авт.*) дав мені доповідь Косіора на пленумі ЦК КП(б)У (20 листопада 1933 р. — *Авт.*), де він викладав сутність «УВО». Я використав у своїх свідченнях характеристику «УВО» зі змінами для «ПОВ», зокрема, відторгнення України від СРСР та інші моменти. Крім цієї доповіді, я зі свідчень Козиндо (аспірант Київського польського педінституту. — *Авт.*) переписав питання викрив-

³¹ ГДА СБ України. — Ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 10^а. — Арк. 470–471.

³² Там само. — Т. 103. — Арк. 203 зв.

лення національної політики партії і Радянської влади. Про збирання відомостей для передавання за кордон, про зв'язки з контрреволюційними організаціями інших міст і т.д. диктував особисто Борисов. Таким чином під диктовку Борисова була зістряпана політична програма, що її було покладено в основу мого обвинувачення»³³.

Аналогічні свідчення щодо обставин фабрикування «справи» Подільської «ПОВ» 1933–1934 рр. подавав у своїй заяві до Головного військового прокурора СРСР від 31 травня 1956 р. й Ришард Пакульський. Тоді вже «вільний» мешканець м. Караганди, він у власному зверненні до органів прокурорського нагляду наголошував на інсценуванні вінницькими енкаведистами цієї «справи», стверджуючи, зокрема, що найочевидніші докази його невинності слідством відверто ігнорувалися й відкидалися. Запеклий спротив ув'язненого був подоланий тривалими безконечними допитами, фізичним і психологічним тиском. Останньою краплею стало інспіроване слідчим Погребинським побачення Р. Пакульського з А. Григоровичем, старим партійцем, який тоді вже співпрацював зі «слідством» й спромігся таки переконати молодшого колегу у потребі відмовитися від «політичної короткозорості» й підписати необхідний «політичний документ», тобто взяти на себе фальшиву провину за участь у «контрреволюційній діяльності» Подільської «ПОВ»³⁴.

У сфабрикованій «справі» так званої Подільської «ПОВ» 1934 р., як вже зазначалося, «проходило» 52 особи. Попри монотнічну назву організації, стовідсотково польською за своїм складом вона аж ніяк не була: у даному випадку фантазії Подільського облвідділу ГПУ відображали реальну етнонаціональну специфіку регіону — у «справі», поряд з колегами-поляками, оскаржувалися й інонаціональні «пеовякі» — один єврей (Я. А. Гольд) й семеро українців: *Михайло Антонович Шос-*

³³ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 10^а. – Арк. 462.

³⁴ *Podanie obywatela Ryszarda Pakulskiego do Generalnego Prokuratora Wojskowego ZSRR z prośbą o ponowne rozpatrzenie jego sprawy i o rehabilitację w związku z bezpodstawnym osądzeniem go w 1934 r. [31 maja 1956 r.] / Oprac. H. Stroński // Pamiętnik Kijowski. – Kijów, 2004. – T. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. – S. 473. – S. 473.*

так, 1892 р. народження, уродженець Східної Галичини, колишній військовий австрійської армії, викладач Польського педагогічного технікуму у м. Проскурові; *Петро Іванович Дума*, 1886 р. народження, також галичанин, колишній військовий австрійської та Української Галицької армії, завідувач навчальної частини Польпедтехнікуму у м. Проскурові; *Іван Абрамович Гринчишин*, 1897 р. народження, уродженець Старокостянтинівського району, бухгалтер лісництва у Старокостянтиніві (1933 р. він вже потрапляв за ґрати за підозрою у шпигунстві); *Захар Якович Потапчук*, 1897 р. народження, колишній куркуль і спецпереселенець хутора Березівки, Шепетівського району; *Петро Созонович Переденко*, 1889 р. народження, селянин-середняк с. Юзефівки, Барановського району; *Діонісій Юрійович Франчук*, 1877 р. народження, техник Шепетівського райвиконкому; *Борис Пилипович Ковальчук*, 1895 р. народження, у минулому орендар млина, працював машиністом нафтового двигуна на млині у м. Старокостянтиніві³⁵.

Отже, статистика свідчить, що серед 48 засуджених у «справі» Подільської «ПОВ» 1934 р. («справи» на 4-х оскаржуваних спрямували на додаткове розслідування)³⁶ українці (семеро) склали 14,6 % — поважну частку.

Але це йшлося винятково про осіб, що потрапили у, так би мовити, епіцентр «справи» Подільської обласної організації «ПОВ». За сумнозвісною чекістською традицією, коли кількість запідозрених й тимчасово утримуваних «про всяк випадок» під вартою у кілька разів перевищувала число засуджених у тих чи іншій «справі» (складаючи її, так би мовити, «ядро»)³⁷, й відтак коло запідозрених у приналежності до «ПОВ» на підра-

³⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 78. – Арк. 77–78, 81, 84–86, 93.

³⁶ *Końcowy akt oskarżenia przeciwko 52 członkom «Polskiej Organizacji Wojskowej» na Podolu*, sporządzony przez pracowników Winnickiego Obwodowego Oddziału GPU Ukraińskiej SRR [23 lutego 1934 r.] / Oprac. H. Stroński // *Pamiętnik Kijowski*. – Kijów, 2004. – Т. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strońskiego. – S. 467.

³⁷ Див., напр.: *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси* / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 400; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція... – С. 223, 354 та ін.

дянському Поділлі складало 1933–1934 рр. кілька сотень осіб — значною мірою педагогів місцевих українських та польських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, працівників музеїв, інших культосвітніх установ, включно з частиною низової партноменклатури. За приблизною оцінкою, кількість заплідозрених та притягнутих до відповідальності у сфабрикованій «справі» Подільської «ПОВ» 1933–1934 рр. становила 536 осіб.

Вищезгадане складне переплетення польського та українського «антирадянських елементів» у чекістській документації базувалося й на автентичній щільній польсько-українській етнічній взаємодії у реальному житті регіону: польській школі Поділля вочевидь бракувало педагогів — як наслідок викладачами у радянській польській школи доволі часто були не лише місцеві подоляни-українці (поряд з місцевими поляками, зрозуміло), а й українці-галичани, які осіли у регіоні під час або після доби Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. чи приїхали в УСРР за доби політики «українізації» й вочевидь (внаслідок специфіки теренів їхнього походження) вільно володіли польською мовою. За оцінкою О. О. Войналович, всього по «справі» так званої «Польської військової організації» на Поділлі упродовж 1933–1934 рр. було необґрунтовано притягнуто до відповідальності 103 педагоги — учителі, викладачі польських навчальних закладів³⁸.

На щільній співпраці польських та українських «контрреволюційних елементів», насамперед членів міфічних «ПОВ» та «УВО» у підрадянській Україні й особливо на Поділлі, неодноразово наголошувалося у цілком таємних повідомленнях республіканських енкаведистів. Так, у меморандумі голови ГПУ УСРР В. Балицького, адресованому у липні 1933 р. Й. Сталіну до Москви, повідомлялося про початок ліквідації республіканською спецслужбою нелегальної «ПОВ»: «За даними внутрішньої й закордонної агентури, на нашій території активно проводить

³⁸ *Войналович О.О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. — К.; Полтава, 1992. — С. 88; *Її ж.* Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доповідей Республіканської наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 87–88.

контрреволюційну, шпигунську роботу «Польська Військова Організація» (ПОВ). Ці дані перевірені й підтверджені слідчим шляхом й на даний час ми розпочали ліквідацію «ПОВ» [...]. У тому ж повідомленні стверджувалося, що «ПОВ» в УСРР «широко використовувало для своєї організаційної роботи «Українську Військову Організацію» [...]»³⁹. В іншій таємній інформації ГПУ УСРР щодо перебігу слідства у справі «ПОВ» станом на 15 вересня 1933 р. згадується, що керівні «пеовяки» прагнули використовувати «УВО» як «масову організацію для надання людського повстанського матеріалу»⁴⁰.

Й, нарешті, у доповідній записці СПВ Вінницького облвідділу ГПУ УСРР від 14 грудня 1933 р. про перебіг виявлення та ліквідації осередків «ПОВ» на Поділлі йдеться: «Розвиваючи й поглиблюючи слідство у справі «ПОВ» на Поділлі, ми принагідно уточнюємо покази окремих заарештованих шляхом очних ставок. Таких очних ставок за час з 25 листопада по 10 грудня ц.р. нами проведено 8; з них заслуговують на увагу очна ставка поміж *Бжозовським* та *Григоровичем* [...]. В результаті проведення очної ставки між керівником «УВО» на Поділлі *Гринюком* й членом керівництва «ПОВ» *Туржанським* виявлено ще низку членів організації у самому місті Вінниці, що *Туржанський* до цього часу приховував [...]. Крім того, по ліквідованій агентурно-слідчій розробці «Українські повстанці» арештовано 22 особи [...]»⁴¹.

Тоді ж вінницькі чекісти запропонували республіканському ГПУ й іншу власну оригінальну розробку — «Схему контрреволюційної польської організації на Поділлі — “ПОВ”». У центрі схеми, яка оприлюднена в останньому за часом (2005 р.) томі серійного видання Південно-Східного наукового інституту у Перемишлі (Польща) — «Поляки на Україні: Збірник документів. Ч. 1: 1917–1939 рр.» за редакцією О. Рубльова та С. Степня⁴² — спільному польсько-українському проєкті, у колі зобра-

³⁹ ГДА СБ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 180, т. 4. – Арк. 30, 32.

⁴⁰ Там само. – Арк. 77.

⁴¹ Там само. – Т. 3. – Арк. 11.

⁴² *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia i O. Rubłowa.* – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyslu, 2005. – Т. V. – С. 37.

жено свастику, що у неї вмонтовані прізвиська керівників Подільської обласної «ПОВ» Р. Пакульського, Г. Туржанського, К. Янковського, А. Григоровича. Від регіонального керівництва «ПОВ» відгалужувалися осередки організації у Вінниці та її обласна периферія — осередки у містах та містечках Поділля — Полонному, Городку, Бердичеві, Проскуріві, Старокостянтинові, Антонінах, Теофіполі, Шепетівці. Викликають зацікавлення дослідника й директивно-спрямовуючі лінії до керівництва Подільської «ПОВ» не лише від республіканського штабу «неояків» у Києві, а й від закордонного керівництва «ПОВ» у Речіпосполитій та проводу «Української Військової Організації»⁴³. Останній факт мав «унаочнювати» щільну співпрацю польської та української «контрреволюції» в УСРР...

Одним з таких «польських контрреволюціонерів» й за сумісництвом українським націоналістом та членом «УВО» Вінницьким обласним ГПУ був «призначений» етнічний українець Михайло Тимофійович Панчук, 1894 р. народження, виходець зі Східної Галичини, колишній підстаршина австрійського війська, який обіймав посади учителя у с. Антонінах (1923–1925), с. Трісках (1925–1928), завідувача польської семирічки у м. Старокостянтинові (1929–1931), завідувача польської семирічки у с. Трісках Антонінського району (1932–1934). За «антирадянську діяльність» Михайло Тимофійович вже двічі перебував під слідством та у кількомісячному ув'язненні — 1931 та 1933 рр. 22 січня 1934 р. педагога заарештували втретє⁴⁴.

Інкримінувалося М. Т. Панчуку приналежність до контрреволюційної організації «ПОВ» з 1927 р., а відтак й зокрема проведення серед учнів та польської молоді «націоналістичної роботи» й виховання їх «у шовіністичному дусі»; «протидія господарсько-політичним кампаніям на селі»; вербування до «ПОВ» нових членів, зокрема педагогів польських шкіл Вілинського, Тумановського, Сташевського, Липинського, Вержбицького й Метельського. Покарання за ці злочини передбачала ст. 54-11 Кримінального кодексу УСРР. Одначе вінницькі чекісти, «вра-

⁴³ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939. – T. V. – S. 37.*

⁴⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 78. – Арк. 4–5, 13–14.

ховуючи хворобливий стан» в'язня, «просили» для нього пом'якшеного «заходу соціального захисту» — заслання поза межі України терміном на три роки⁴⁵.

Однак вже через тиждень після підготовки й підписання обвинувального висновку у «справі» М. Т. Панчука (14 березня 1934 р.), той самий його автор — уповноважений Особливого відділу Вінницького ГПУ Шакалов (sic!) — 22 березня 1934 р. склав діаметрально протилежну за змістом постанову. У ній несподівано «з'ясувалося», що у перебігу слідства щодо «контрреволюційної діяльності» М. Т. Панчука «не здобуто» достатньо даних, які б «викривали його у скоєнні злочинів, передбачених ст. 54-11 КК УССР». Відтак слідча справа № 6675 щодо обвинувачення Михайла Тимофійовича Панчука подальшим провадженням припинялася, слідча справа передавалася до архіву, а ув'язнений того ж дня мав бути звільнений з-під варти⁴⁶. На наш погляд, вирішальним чинником у такому «ліберальному» вирішенні питання була тяжка хвороба ув'язненого педагога — туберкульоз у відкритій формі⁴⁷.

Упродовж 1934–1935 рр. низка чинників зумовлювала посилення репресій щодо осіб польської національності, й насамперед проти представників КПП та її автономних організацій — Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) й Компартії Західної Білорусі (КПЗБ). На репресивну політику вплинула загальна корекція ставлення СРСР до комуністичного руху: саме 1935 р. VII конгрес Комінтерну зробив ставку на створення єдиного народного фронту, визнавши тим самим, що сектантська політика опертя лише на зарубіжні компартії, в тому числі й Польщі, зазнала фіаско. Ставлення радянського керівництва до II Речіпосполитої й поляків стало жорсткішим й внаслідок успішних дій польських спецслужб щодо ліквідації підривної антидержавної діяльності на теренах Польщі радянської розвідки та її «сіамського близнюка» — агентури Комінтерну⁴⁸. Особ-

⁴⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 78. – Арк. 38–40.

⁴⁶ Там само. – Арк. 41.

⁴⁷ Там само. – Арк. 12–12 зв.

⁴⁸ Див., напр.: *Peplowski A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 2002. – S. 217–235, 268–299.

ливе роздратування Кремля викликала польсько-німецька угода 1934 р. й візит до Варшави Г. Герінга⁴⁹.

У рішенні Політбюро ЦК ВКП(б), ухваленому опитом, від 31 травня 1934 р. йшлося: «Дозволити ОГПУ привести у виконання вироки стосовно керівників виявленої «Польської військової організації» («ПОВ») та провокаторів у компартії Польщі»⁵⁰... Відтак політична санкція привела у дію репресивно-чекістський механізм. Так, наприклад, Судова трійка при Колегії ГПУ УССР 23 лютого 1934 р. ухвалила порушити клопотання перед Колегією ОГПУ про застосування до умовного керівника республіканської мережі «ПОВ» Б. Скарбека-Шацького «вищої міри соціального захисту» — розстрілу. Таке рішення «українських» енкаведистів 9 березня 1934 р. підтримало судове засідання Колегії ОГПУ. Але виконання вироку відтерміновувалося... Й лише 1 червня, тобто другого дня після вищезгаданої ухвали Політбюро ЦК ВКП(б), голова ГПУ В. Балицький отримав директиву ОГПУ щодо негайного виконання вироку стосовно Б. Скарбека. 3 червня 1934 р. відбулася страта⁵¹...

Методи «слідчої роботи», внаслідок яких було сфабриковано «справу» «ПОВ», викривалися у низці заяв до державних і партійних органів, які надходили з таборів від засуджених «пеовяків».

Варто відзначити окремі спроби правоохоронних органів СРСР чинити спротив хвилі необґрунтованих політичних репресій, що вже здійснювалася. Так, у січні 1935 р. у доповідній записці на ім'я Й. Сталіна Генеральний прокурор СРСР І. О. Акулов (1888–1937), який, до речі, у 1932–1933 р. був членом Політбюро й секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу, повідомляв про отримання Прокуратурою СРСР скарг щодо неправильних методів слідства від 11 засуджених у «справі» «ПОВ». До власного меморандуму І. О. Акулов долучив копії заяв засуджених, які стверджували, що не провадили жодної контрреволюційної роботи, а фальшиві покази подавали «винятково виходячи з заяви заступника начальника обласного ГПУ Галицького, що «партія вима-

⁴⁹ Хаустов В.Н. Вказ. праця. – С. 12.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії». – С. 314.

гає самопожертв й жертв низки людей» ». Йшлося про заступника начальника Київського обласного відділу ГПУ Зиновія Мойсейовича Галицького. Одначе жодного рішення за цими фактами кричущого порушення «соціалістичної законності» ухвалено не було, навпаки, кремлівське керівництво ступило на шлях розправи зі своїми колишніми соратниками з КПП, польськими комуністами в СРСР/УСРР та й загалом з польською людністю західного прикордоння, що її Й. Сталін все відвертіше розглядав як «підозрілий елемент»⁵².

Отже, як свідчить вищенаведений матеріал, більшість таких звернень засуджених «пеовяків» так і залишалися без відповіді. Але принаймні одній з таких заяв судилася інша доля.

З лютого 1936 р. в'язень Біломорсько-Балтійського комбінату НКВД СРСР Броніслав Берг в Управлінні ББК на станції Медвежа Гора написав звернення до Генерального секретаря Виконкому Комінтерну (ВККІ) Г. Димитрова, яке починалося так: «Я колишній член ВКП(б) і компартії Польщі [...]. Понад 5 років я сидів у в'язницях фашистської Польщі за приналежність до КПП. Від 1927 р., тобто після приїзду до СРСР, я працював переважно на керівних роботах у редакціях польських газет у Києві, Проскурові, Москві й маю низку добрих відзивів про мою роботу ЦК КП(б) України й Вінницького обкому партії. У теперішній час я перебуваю у Медвежегорському поправно-трудоному таборі, куди мене заслали на 5 років [...] за нібито «контрреволюційну діяльність», що її я проводив».

Броніслав Адамович Берг (він же — Вітольд Адамович Зальцберг), єврей за національністю, народився 1903 р. у Варшаві. Був членом КПП й ВКП(б) (з 1921 р.). До СРСР прибув як політемігрант 1927 р.; працював газетярем на Поділлі. Таємний огляд закордонної польськомовної преси за 1934 р., підготовлений Міністерством закордонних справ II Речіпосполитої, так характеризував редаговану ним районну газету: «*Kolektywista Pogranicza*» — (Проскурів). Виходить 15 разів на місяць [...]. Наклад — близько 2700 прим. *Редактор: Броніслав Берг. Один з найкраще редагованих польських районних часопи-*

⁵² Хаустов В.Н. Вказ. праця. – С. 12.

сів» (виділення наше. — *Авт.*)⁵³. Був заарештований 11 грудня 1934 р. у Новгородській обл.; 28 грудня 1935 р. Особливою нарадою при НКВД СРСР засуджений до п'яти років таборів як «активний учасник контрреволюційної “Польської військової організації”». Винним себе не визнав, натомість неодноразово звертався зі скаргами до партійних і радянських органів СРСР. Звільнений по відбуттю терміну покарання 11 грудня 1939 р. Реабілітований 1956 р.

У вищезгаданому зверненні заявник звертався до Г. Димитрова не в особистій справі, а з «надзвичайно важливого питання», яке стосувалося КПП: «Як Вам відомо, упродовж останніх двох років було заарештовано в Україні кількасот комуністів та безпартійних поляків, в тому числі дуже багато політемігрантів з Польщі. Арештованих, в тому числі й мене, обвинувачують у приналежності до польської контрреволюційної організації «ПОВ» (так звана група Скарбека)»⁵⁴. Далі скаржник змальовував специфічні методи «слідства» у «справі» «ПОВ», знані йому з власного досвіду та від колег-в'язнів: «Т.», туберкульозного, добу тримали у холодній ванні, погрожуючи стратою; «Д.» допитували «конвеєрною» системою три доби поспіль, не виводячи з кабінету для прийому їжі, відправлення фізіологічних потреб, без сну тощо; «Л.» подав брехливі свідчення, що належить до Вінницької обласної «ПОВ», й разом з іншими такими ж «пеовяками» підтвердив ці вигадки перед наркомом внутрішніх справ УСРР В. Балицьким. Заявник із зрозумілих мотивів, аби не «підставляти» товаришів, не називав їхніх прізвищ, вживаючи натомість криптоніми⁵⁵.

«Тов. Дмитрієв (тобто Димитров. — *Авт.*), це далеко не все, що мені відомо по цій справі, але ж я знаю тільки частину цієї справи [...], — наголошував в'язень. — Це правда! [...] Група слідчих НКВД УСРР, використавши геройський мундир чекістів, шляхом використання неприпустимих методів допитів, штучно створила цю справу.

⁵³ Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów*. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu; Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl, 1998. – Т. I. – С. 271.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6828. – Арк. 2.

⁵⁵ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії». – С. 298.

Які результати? Брутально порушена революційна законність, брутально викривлена ленінська національна політика, дискредитовані сотні кращих активістів, комуністів-поляків, підло обмануте керівництво КП(б) України, створено таку провокаційну справу, що дрейфусіада та азефщина залишилися далеко позаду».

Б. Берг просив Г. Димитрова довести зміст його листа до відома Політбюро ЦК ВКП(б), наголосивши насамкінець: «Дорогий тов. Дмитрієв. Цю справу знають вже багато людей, й тому вона потребує швидшого реагування, аби вона не набула форми серйозної компрометації партійних і радянських органів»⁵⁶.

Г. Димитров переадресував скаргу кандидатів у члени Виконкому Комінтерну, секретареві ЦК КП(б)У М. М. Попову, який, у свою чергу, звернувся за поясненнями до відповідного відомства. Відповідь не забарилася. Підготував її 20 лютого 1936 р. начальник Особливого відділу УГБ НКВД УСРР і КВО старший майор державної безпеки М. Александровський (до речі, особисто причетний до фабрикування «справи» так званої «ПОВ» в УСРР у 1933–1934 рр.). Її головним змістом була турбота про заплямовану честь (квазі) «геройського мундира чекістів»: «1. Заява БЕРГА, неправдива й наклепницька, розрахована на провокування партійних інстанцій. Перебуваючи під слідством, БЕРГ писав аналогічні заяви. Ці заяви розбиралися Спец[іальною] Прокуратурою. БЕРГ допитувався і йому давалися очні ставки з іншими арештованими у присутності Прокурора.

У даній заяві він бере на себе роль «захисника» усіх засуджених у 1933 р. контрреволюціонерів у справі «ПОВ».

2. Методи слідства, зазначені БЕРГОМ, ніколи не застосовувалися й не могли застосовуватися (sic!) [...].

4. Народний Комісар Внутрішніх Справ України тов. БАЛИЦЬКИЙ ніколи арештованих по Вінницькій групі «ПОВ» не приймав і їх не бачив».

Завершувалася відповідь-відписка категоричним резюме: «У даному випадку ми безумовно маємо справу з непримиренним ворогом, який намагається будь-якими методами “врятувати становище”»⁵⁷...

⁵⁶ ЦДАГО України – Ф. 1, оп. 20, спр. 6828. – Арк. 4.

⁵⁷ Там само. – Арк. 5.

17 серпня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про Мархлевський і Пулинський райони». Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»⁵⁸. З жовтня 1935 р. це рішення легалізували «у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁵⁹.

Восени 1935 р. було ухвалено ще кілька принципово важливих рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків УСРР. Так, «у зв'язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад» Київському й Вінницькому обкомам компартії було запропоновано спільно з НКВД здійснити «чистку» польських сільрад від інфільтрованих до них «націоналістів» та інших «антирадянських елементів». Під цим приводом у Вінницькій області 40 польських сільрад реорганізували в українські⁶⁰. Така ж доля спіткала того року й чимало польських шкіл. Оскільки, мовляв, «польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою» (йшлося про райони Київської та Вінницької областей), Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. ухвалило реорганізувати «штучно створені польські школи» й перевести їх на українську мову викладання і навчання. 27 жовтня того ж року були затверджені пропозиції Вінницького обкому щодо такої реорганізації 117 колишніх польських шкіл області⁶¹.

Наприкінці жовтня 1935 р. виникла чергова ініціатива Вінницького обкому КП(б)У. У листі його секретаря В. І. Чер-

⁵⁸ ЦДАГО України – Ф. 1, оп. 6, спр. 375. – Арк. 132.

⁵⁹ *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 55–56.

⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 12. – Арк. 280, 325, 327.

⁶¹ Там само. – Арк. 278, 333.

нявського до керівництва ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося: «На території Вінницької області, особливо у прикордонних й форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є особи підозрілі по шпигунству, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[еволюційний] елемент, що є базою для роботи противника у нас». Відтак висловлювалося побажання отримати санкцію на відселення 1500 польських родин. 4 листопада вінницьку ініціативу схвалило Політбюро ЦК КП(б)У. Сама ж акція здійснювалася наступного року⁶²...

Відповідно до «цілком таємної» постанови РНК СРСР «Щодо виселення з УССР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської ССР» від 28 квітня 1936 р. № 776-120, з 800-метрової прикордонної радянсько-польської смуги було виселено 15 тис. господарств — близько 45 тис. поляків і німців (35820 поляків, бл. 10 тис. німців)⁶³. За іншими даними — було виселено 69283 особи⁶⁴. Депортаційна акція зачепила не лише сільське населення радянсько-польського прикордоння. Подібна ж доля спіткала й поляків, які мешкали у прикордонних містах — Кам'янці-Подільському, Вінниці, Бердичеві, Жмеринці та ін. Розмах репресій засвідчує той факт, що під час виселення жертвами стали не лише «аутентичні» поляки, а й чимало українців, що їхні прізвища нагадували енкаведистам польські⁶⁵.

Станом на березень 1949 р. серед 21003 дорослих спецпоселенців контингенту «поляки» (тих, що залишилися у живих й перебували на місцях спеціального заслання від виселених з прикордоння УСРР 1936 р.) нараховувалося, крім 20523 власне поляків (97,7 %), й 302 українці, тобто 1,4 % тих, що їхні прізвища були подібні до польських (не враховуючи поодиноких

⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 12. – Арк. 342–343.

⁶³ Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. – М., 2006. – С. 70.

⁶⁴ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. – М., 2003. – С. 79.

⁶⁵ Eberhardt P. Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – S. 45.

представників інших національностей)⁶⁶. Вочевидь при аналізі цих цифр варто враховувати, що відсоток українців серед спецпоселенців міг бути штучно заниженим — за умов репатріації поляків з УРСР до Польської Народної Республіки у другій половині 1940-х рр., без сумніву, спецпоселенцям вигідно було декларувати себе поляками (навіть українцям, росіянам, євреям), аби дістати бодай примарну можливість вирватися на більшу свободу «соціалістичного табору» ...

Після спалаху репресивної активності тоталітарного режиму 1933–1935 рр., здавалося б, репресії проти титульної нації й польського населення УСРР зокрема почали вщухати. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася «втрата пильності» у викритті «ворожої агентури». Партійні органи цих областей зобов'язувалися, «не послаблюючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття й ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської й німецької національності»⁶⁷.

Відтак, здавалося б, репресії й вишукування «пеовяків» чи їхніх віртуальних «колег» по підпільній «антирадянській діяльності» — «увістів» мали вщухнути. Проте так не сталося — за 1935–1936 рр. насувалася доба Великого терору — 1937–1938 рр.

31 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВД СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося зокрема, що операція в Україні мала розпочатися

⁶⁶ Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 164.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 424, арк. 108.

5 серпня й тривати чотири місяці. Усі потенційні жертви розбивалися на дві категорії: перша — після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; «ліберальніша» друга категорія передбачала «лише» ув'язнення у тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років.

Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4000 осіб, в тому числі за першою категорією — 1000, за другою — 3000 осіб. Але вінницькі енкаведисти висунули «зустрічний план» й взяли на себе підвищені зобов'язання. Відтак ліміти збільшилися до 6300 осіб, зокрема у співвідношенні за категоріями відповідно — 2200 та 4100 осіб. Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5502 особи, з них обласна «трійка» засудила 4633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1592 особи. За національністю заарештовані розподілялися так: українці — 3965 осіб (72 %), поляки — 517 (9,4 %), росіяни — 51 особа (0,9 %). Ліченими одиницями серед ув'язнених у порядку наказу № 00447 були представлені інші національні групи підрадянського Поділля — євреї, німці, чехи, китайці, угорці⁶⁸.

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні загалом, як і на Поділлі зокрема, принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразенську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України⁶⁹.

⁶⁸ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. – С. 46–47.

⁶⁹ Текст наказу та закритого листа див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–44.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військово-полонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁷⁰.

Наказ НКВД СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД СРСР»⁷¹. Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

За браком виразних постатей для обвинувачення у контрреволюційних злочинах як по «українській», так і «польській» лініях (переважна більшість представників суспільно-інтелектуальної еліти обох провідних національностей регіону була «вибита», тобто фізично знищена, депортована чи опинилася у ГУЛАГу ще у попередні роки) у «шкідництві» за доби Великого Терору 1937–1938 рр. назагал обвинувачували звичайних колгоспників, які під морально-фізичним тиском слідчих зізнавалися у неймовірно-фантастичних злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВД у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. черговий осередок «Польської Військової Організації», що до його складу входило, мовляв, дев'ятеро мешканців сусідніх сіл — назагал малописьменних українських селян. Одним з цих «польських контрреволюціонерів» був Семен Андрійович Крупник, українець, колгоспник з містечка Погребище, неписьменний, хлібороб за професією. Потрапивши за ґрати 15 листопада 1937 р., він вже через день — 17 листопада — «зізнався», що дійсно є

⁷⁰ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 16.

⁷¹ Там само. – С. 17.

членом польської контрреволюційної організації, за завданнями якої «проводив злочинну діяльність, спрямовану проти радянської влади, сприяв розкраданню колгоспного добра, сів пшеницю дуже рідко з тим, щоб був поганий урожай...». Окрім «шкідництва» на «господарському фронті», усім ув'язненим інкримінувалася участь у «ПОВ», а також злочинний намір — «відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі». Усі вони були обвинувачені на підставі оперативного наказу № 00485 й страчені через місяць після арешту — 15 грудня 1937 р.⁷²

Репресії тривали й наступного — 1938 р. Так, Трійкою Управління НКВД по Вінницькій області за період з 26 березня по 10 травня 1938 р. були розглянуті «справи» по «українському націоналістичному повстанському підпіллю» — щодо виявленого обласного комітету, 26 міжрайонних повстанкомів, 16 районних повстанських комітетів, 97 повстанських загонів й 125 бойових груп. За той же час вінницькі енкаведисти «знешкодили» чимало й «польських контрреволюціонерів», а саме: 1 обласну комендатуру «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «боївки» — арештувавши за цими «справами» станом на 11 травня 1938 р. 877 осіб⁷³.

За браком достатньої кількості «польських контрреволюціонерів» вінницькі чекісти з легкістю записували до їхніх лав автентичних подільських українців. Так, заступник начальника відділу Вінницького обласного Управління НКВД Лазар Наумович Ширін заявив одному з таких ув'язнених — К. Г. Кобилянському, що той поляк, й, відправляючи його до камери, вигукнув: «Йди подумай, ти, поляк!» На репліку у відповідь, що в'язень — українець, Ширін вигукнув: «Націоналіст, молися богу!»⁷⁴...

Траплялося, що до «пеов'яків» зараховували й місцевих росіян. Так, заарештований інженер депо станції Жмеринка

⁷² Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Вказ. праця. — С. 54.

⁷³ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині / Публ. О. Лошицького // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 194, 196.

⁷⁴ Там само. — С. 201.

Микола Олександрович Сиклицький, етнічний росіянин, внаслідок методів «слідства» визнав власну приналежність до «ПОВ» й зізнався у (сміховинному) намірі зіпсувати... музичний інструмент⁷⁵.

Каральна операція НКВД у відповідності з наказом № 00485 за своїми трагічними наслідками для Поділля не мала собі рівних. За свідченням В. Й. Жезицького, в архівах управлінь Служби безпеки України по Вінницькій та Хмельницькій областях ним було виявлено й опрацьовано 485 групових «справ» (вочевидь аналогічних вищенаведених) у зв'язку із згаданим нормативним актом⁷⁶.

Дослідники зазначають, що у 1934–1935 рр. вироки у «справах» українських або польських «контрреволюціонерів» були порівняно м'якими й кара смерті була радше винятком, ніж правилом. Однак це не означало, що вже засуджені й ті, хто вже відбув такий «ліберальний» термін покарання, мали гарантію від подальших репресій. Навпаки — вони постійно перебували у полі зору репресивних структур. Так, наприклад, вищезгаданий Петро Дума, засуджений у лютому 1934 р. до трьох років таборів у «справі» Подільської організації «ПОВ», по відбуттю терміну покарання повернувся до Вінниці, де вдруге був ув'язнений й на підставі рішення трійки обласного НКВД розстріляний 28 вересня 1937 р.⁷⁷

Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70 %) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб⁷⁸.

Отже, якщо проаналізувати наявну статистику політичних репресій щодо польського етносу підрадянської України доби

⁷⁵ «Лабораторія»: Нові документи і свідчення... – С. 211.

⁷⁶ Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі в 20-х–30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Історія України / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – С. 143.

⁷⁷ *Stroniski H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – S. 215–216.

⁷⁸ Рубльов О., Репринцев В. Вказ. праця. – С. 146; див. також: *Pietrow N.* Polska operacja NKWD // *Karta: Niezależne pismo historyczne* (Warszawa). – 1993. – Nr. 11. – S. 24–43.

Великого Терору, то можна зробити висновок, що етнічні поляки (44467 осіб) становили 78,7 % усього загалу репресованих по «польській лінії» — переважно у рамках вищезгаданого наказу № 00485. Решту репресованих по цій категорії (21,3 %) становили переважно українці.

Аналогічним чином виглядала ситуація з етнічним складом репресованих на Поділлі. 1937 р. репресій зазнали 5486 мешканців Вінницької області польської національності й 3123 поляки у Кам'янець-Подільській області. В той же час було піддано репресіям по «польській лінії» й їхніх земляків — подолян-українців: на Вінниччині — 1075 осіб, у Кам'янець-Подільській області — 919 осіб⁷⁹. У випадку з українським населенням Поділля йшлося, насамперед, про тих, кого репресивний апарат вважав такими, які власну «контрреволюційну діяльність» спрямовували або на користь «буржуазно-поміщицької» Польщі, або інкримінував їм чітко не окреслене «співробітництво» з поляками (дефензивою, офензивою П Речіпосполитої тощо).

Велетенська кількість репресованих як по «українській», так і «польській» лініях у добу Великого Терору 1937–1938 рр., зокрема й особливо у прикордонному Східному Поділлі, пояснюється репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі україно- та полонофобською) тоталітарного керівництва СРСР Й. Сталіна, що, у свою чергу, змушувало очільників НКВД в УРСР (добровільно/примусово) приймати ці репресивні настанови Кремля (підкріплені й офіційними директивами). І якщо керівник НКВД УРСР О. І. Успенський інструктував своїх підлеглих таким чином, що «усі німці й поляки, які мешкають на території УРСР, є шпигунами й диверсантами», а 75–80 % українців «є буржуазними націоналістами», то начальник УНКВД по Вінницькій області І. М. Корабльов, маючи таку санкцію згори, міг собі дозволити дати директиву, наприклад, Жмеринському райвідділу НКВД арештувати усіх поляків се-

⁷⁹ Див.: Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 343, 346–347.

реднього віку й чоловічої статі по району попри відсутність щодо них будь-яких компрометуючих матеріалів⁸⁰...

⁸⁰ «Лабораторія»: *Нові документи і свідчення...* – С. 213, 215.

Трухманова С.Л.

Інтелігенція міст Поділля — об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х років

Прикордонний регіон УСРР був об'єктом пильної уваги більшовицької спецслужби. Тому й репресивна діяльність чекістів була буденною ознакою повсякденного життя прикордонних міст підрадянського Східного Поділля 1920–1930-х років.

Власне, у репресивної складової політики більшовицького режиму щодо подільської інтелігенції, насамперед української, було виразне ідеологічне підґрунтя — спадщина часів Української Центральної Ради, Директорії Української Народної Республіки, державним і політичним центром якої у червні — листопаді 1919 р. був Кам'янець-Подільський (Кам'янецька доба Директорії УНР) — й необхідність поборювання цієї спадщини та носіїв пам'яті про нещодавнє державницьке минуле України, якими, зрозуміло, виступали насамперед представники розумової праці — ледь не стовідсотково нелояльні до нової адміністрації¹.

Виразно це умотивовувалося, наприклад, у меморандумі секретаря Кам'янецького окрпарткому КП(б)У К. Коваля, адресованому Секретаріатові ЦК КП(б)У у вересні 1927 р.: «Наличие в нашем округе 3-х высших учебных заведений и научно-иссле-

¹ Див., напр.: *Басара-Тиліщак Г.Б.* Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін.. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 43–56.